

תוכן העניינים

ט	תודות
1	מבוא
2	גיוס פוסטל בתקופת חיבור טעם הטעמים
6	השיטה הרעיונית של פוסטל
9	טעם הטעמים
9	מטרת החיבור
12	המבנה התמטי
15	א. השטן בדמות הנחש
18	ב. הכרחיות המחילה האוניברסלית על החטא הקדמון
20	ג. ביאה שנייה ונקבית של המשיח
21	ד. כוהן ומלך
23	ה. תמיכה בוועידות הכנסייה וביקורת על האפיפיור
25	ו. משיח בן דוד ומשיח בן אפרים/יוסף
27	ז. היסטוריה משיחית של גאליה כצאצאית גומר ויפת
30	ח. תבנית העידנים (עבותות)
32	ט. ז'אן ד'ארק
35	טעם הטעמים כחיבור מיסיוני?
38	הפן הלשוני של טעם הטעמים
41	כתב היד ופלאוגרפיה
45	תוכן החיבור בחלוקה לפסקאות
49	ספר טעם הטעמים
147	רשימת המקורות
160	מפתח נושאים
172	מפתח אישים
174	מפתח כתבים

מבוא

גיום פוסטל (Guillaume Postel, 1510-1581) היה מלומד, תאולוג ומיסטיקן נוצרי איש הרנסנס, שידיעותיו בנושאים רבים, שליטתו בשפות עתיקות וחדשות, נטיותיו המשיחיות הרדיקליות ואישיותו המורכבת ויוצאת הדופן, עשו אותו מושא להתעניינות רבה בימי חייו ולאחר מותו.¹

פנים רבות מאוד לרמותו: פוסטל היה מזרחן שערך מסעות למזרח התיכון וחיבר על בסיסם ספרי מסע וספרי מבוא לתרבויות אלה, וכן סרטט מפות חשובות לתקופתו. הוא היה לשונאי בעל יכולת יוצאת דופן לרכישת ידע בשפות שונות. בין היתר למד לטינית, יוונית, עברית, ערבית, תורכית, ארמית וכמובן השפות המדוברות באירופה – איטלקית, ספרדית, פורטוגזית ועוד. בזכות שליטתו בשפות, הוטל עליו לרכוש כתבי יד בשפות המזרח עבור מלך צרפת פרנסואה הראשון (François), נפטר ב־1547) ובשתי נסיעותיו למזרח הביא למערב כתבי יד רבים, ביניהם נוסחאות סוריות של הברית החדשה. הוא היה מעורב בהדפסת כתבי הקודש בארמית בווינה ובאנטוורפן, ורכש מיומנויות הדפסה בגופנים שונים, ביניהם הגופן העברי. פוסטל חיבר כמה מדריכים לשוניים העוסקים בשפות העתיקות, ושימש פרופסור לשפות בקולדז' לשלוש שפות שהוקם באותה עת בפריז. לצד עיסוקו הלשוני הוא למד פילוסופיה, ובין היתר תרגם מיוונית ללטינית כתבים ברוח הפילוסופיה האריסטוטלית של אבן רשד.

בהיותו צעיר נתפס פוסטל לחלום הדתי־משיחי בדבר ניצור העולם כולו, ובייחוד העולם המוסלמי, והוא כתב ספר רחב היקף בנושא זה בשם 'אודות התאמת העולם כולו בלב אחד'.² מראשית שנות השלושים

1 בעברית ראו וייס, משיח, והפניה לספרות מחקר בשפות זרות שם. מביניהם אציין את הפרסום הערכני והמקיף של שמידט־ביגמן: Schmidt-Biggemann, *Geschichte*, pp. 510–657. הסקירה ההיסטורית מבוססת ברובה על מחקרי זה.

2 הכותר: *De orbis terrae Concordia Libri Quatuor, Multiiuga eruditione ac pietate referti quibus nihil hoc tam perturbato rerum statu vel utilius vel accomodatius potuisse in publicum edi quivis aequus lector iudicabit* אני

לחייו החלו להתבלט באישיותו יסודות מיסטיים שהתבטאו בהתגלויות אלוהיות שחווה. בעקבותיהן הוא פנה לכיוון משיחי ייחודי שהתבסס, בין היתר, על אימוץ מסורות יהודיות מדרשיות וקבליות שאותן הכיר באמצעות חיבורים יהודים שקרא במקורם העברי והארמי, ואף תרגם ללטינית ופירש כמה מהם. משהתגבר כיוון משיחי זה במחשבתו ובכתביו, הועמד פוסטל בפני משפט כנסייתי ובעקבותיו הושם במעצר במנזר סנט מרטן של השדות (St. Martin des Champs) שבפריז, שם חי עד סוף ימיו.

הקורפוס רחב הממדים שהותיר פוסטל, אשר חלק ניכר ממנו מצוי עדיין בכתב יד, כתוב רובו בלטינית, ומצויים בידינו גם חיבורים משלו בצרפתית ובאיטלקית. כמו כן ידועים שני חיבורים שכתב בעברית, שאותם תרגם ללטינית ולשפות אחרות. את שני החיבורים הללו ייעד לקהל קוראים יהודי, ונראה שמטרתם לשכנעם בתכניתו המשיחית ולהביאם לקבל את האמונה הנוצרית ואת העקרונות התאולוגיים הייחודיים שגיבש. מבחינה זו ייתכן שניתן להתייחס לחיבורים אלה כאל ספרי מיסיון.³ שני החיבורים העבריים הללו נכתבו בתקופה שבה החל פוסטל לעסוק באינטנסיביות בספרות יהודית, וניכר כי הוא השתדל לעצבם מבחינה סגנונית כך שיתאימו למוסכמות ספרותיות שאליהן הורגלו קוראיהם המיועדים. החיבור העברי הראשון ראה אור בשנת 1547 וכותרתו 'אור נרות המנורה'.⁴ בחיבורו זה פירש פוסטל את פרטי המנורה שיצר בצלאל על פי הנחיות אלוהיות, תוך שהוא מסמך על דרך האלגוריה את פרטי המנורה לפרטי תכניתו המשיחית. החיבור השני, שמעולם לא נדפס, נכתב בשנת 1552 וכותרתו 'טעם הטעמים'. חיבור זה בגרסתו העברית המקורית מובא כאן לראשונה בדפוס.

גיוס פוסטל בתקופת חיבור טעם הטעמים

שני חיבוריו העבריים של פוסטל נכתבו במהלך כשמונה שנים (1547-1554), תקופת שיא עיסוקו והתעמקותו בחיבורים ובתכנים יהודיים. עוד קודם לכן מיומנותו בעברית ובארמית הייתה טובה, הוא קרא חיבורים מדרשיים, החזיק בעותק כתב יד של ספר הזוהר ואולי אף עיין בו, ולמד קבלה בחברת הבראיסט יואן אלברכט וידמנשטטר ואולי גם בחברת

מודה ליהודה ליבס על הצעתו היפה לתרגום הכותר לעברית.

3 לשאלת טבע מהותם המיסיונית אתייחס שוב בהמשך.

4 פוסטל, אור נרות המנורה.

אחרים. בראשית שנת 1547 הגיע פוסטל לונציה ושם החל ללמוד בספר הזוהר ובספר הבהיר בחברותא עם נזירה ונציאנית בשם יוחנה, ששירתה את העניים והחולים בבית תמחוי בעיר. למיטב ידיעתנו, ולפי עדותו שלו, יוחנה לא קיבלה השכלה מסודרת, ואין בידינו עדויות שהייתה לה נגיעה לספרות יהודית וקבלית או לשפות העברית או הארמית קודם פגישתה עם פוסטל ולימודם המשותף.⁵

יוחנה, המבוגרת מפוסטל בכעשרים שנים, נודעה כנביאה-מיסטיקאית, בדומה לשורה של נשים-נביאות שפעלו באזור ונציה בסוף המאה החמש עשרה-ראשית המאה השש עשרה.⁶ כמותן אף היא הייתה חסרת השכלה, חוותה חוויות מיסטיות, טענה כי היא נאבקת ומכניעה את כוחות השטן וקראה לרפורמה רוחנית אוניברסלית כחלק מן המבנה הקתולי הקיים. בדומה להן נזקקה גם יוחנה לליווי של דמות גברית שתוכל להעניק גושפנקה לדיווחיה על חוויותיה המיסטיות וכן להעלותם על הכתב ולתת להם פרסום. לפני שפגשה בפוסטל, היו ליוחנה כמה מלווים גברים מסוג זה, וכאשר הגיע פוסטל לבית החולים הוונציאני שבו פעלה, היא יצרה עמו קשר שעד מהרה היה משמעותי ביותר לשניהם. בעת פגישותיהם התכופות לצורך וידוי, החלו השניים ללמוד יחד חלקים מספר הזוהר ומספר הבהיר (ואולי גם חיבורים יהודיים נוספים), כאשר פוסטל מתרגם לאיטלקית מן המקור ויוחנה מבארת את המערכים הסימבוליים שעליהם מבוססים הטקסטים, שהיו עד אז, כפי שמעיד פוסטל, סתומים בעיניו. סביר להניח כי פוסטל הוסיף ידע קבלי שהיה לו – מבנה ושמות הספירות וכדומה, אולם מהתבטאויות הפזורות בחיבוריו עולה כי יוחנה נחנה בכישרון טבעי לקריאה ספרותית וסימבולית של טקסטים אלה, שעלתה לאין ערוך על זו שלו. נוסף על כך, נראה כי יכולתה להציע פרשנויות והסברים שהתקבלו על דעתו (אף כי אין זה אומר שעלו בקנה אחד עם הדרך שבה אנו רגילים לפרש טקסטים אלה), נתפסה על ידו כראיה מובהקת למעמדה האלוהי.

5 תיאור זה מנוגד לדעה שהעלו כמה חוקרים, שייחסה ליוחנה היכרות מוקדמת עם ספרות יהודית ואף מוצא יהודי או אנוסי. במקום אחר הצגתי את השיקולים שהביאוני להחזיק בדעה שתוארה לעיל, ולפיה, כפי שתיאר זאת גם פוסטל, לא היה ליוחנה ידע מוקדם בנושאים אלה. ראו וייס, משיח, עמ' 116-126.

6 על נושא זה כתבה בהרחבה גבריאלה זארי בספרה *Zarri, Sante vive* וכן במאמרה *idem, Livinig saints*. לאחרונה ראה אור ספרה המקיף של תמר הרציג העוסק במקרים דומים מסוף המאה החמש עשרה: *Herzig, Women Christ*. זארי הזכירה את יוחנה ואת יחסיה עם פוסטל בכמה מקומות בספרה אולם לא התעמקה בכך (ראו *Zarri, Sante vive* pp. 125 n.294 p. 73 n. 28).

אכן, אין ספק שיוחנה ראתה עצמה כבעלת מעמד אלוהי והצליחה לשכנע בכך את פוסטל. היא תיארה עצמה כחווה החדשה שהזדווגה בזיווג רוחני עם אדם החדש, הוא ישו, ושמפרי זיווג זה נולד קין החדש – הוא פוסטל עצמו. יוחנה תיארה זיווג זה בתבנית קונצנטרית, כאשר טענה כי ישו שוכן בתוכה ופועל ודובר מתוכה.⁷ פוסטל ויוחנה רקמו חזון משיחי הנשען במידה רבה על מוסכמות משיחיות-יואכימיות שרווחו באותה תקופה. מדובר בתורתו המשיחית של הנזיר המיסטיקן האיטלקי בן המאה השתים עשרה, יואכים מפיורי, שעיקרה חלוקת ההיסטוריה לשלושה עידנים המקבילים לפרצופי השילוש – האב, הבן ורוח הקודש. עידן האב הוא זה של הברית הישנה, עידן הבן הוא העידן הנוצרי, ועידן רוח הקודש הוא העידן המשיחי. רעיונות אלה השפיעו מאוד על סכמות משיחיות נוצריות בימי הביניים וברנסנס. בתקופתו של פוסטל אכן רווחו מוסכמות ברוח זו, ולפיהן העולם עומד בפתחו של עידן משיחי אוניברסלי, שבו יתנצרו כלל בני האדם ויתאחדו במבנה עולמי המונהג על ידי מלך אחד ממוצא גאלי, ועל ידי דמות של 'אפיפיור מלאכי' שיחליף את האפיפיור המכהן שברומא. הגוון הייחודי בגרסה המשיחית שבה החזיקה יוחנה היה בכך שאת תפקיד האפיפיור המלאכי ייעדה לעצמה.⁸ גיוון נקבי זה הפך במהרה להיות קו המתאר העיקרי בתפיסתם המשיחית של פוסטל ויוחנה, כנראה גם משום שקלע לטעמים של כתבי הקבלה שבהם עסק פוסטל באותה תקופה, אשר מאדירים את מקומה של השכינה כחלק ממערכת הספירות, ומרבים לעסוק במעמד היסוד הנקבי באלוהות וביחסיו עם הזכר. בעקבות הלימוד המשותף עם יוחנה, חיבר פוסטל, בשנים 1547–1554, תרגומים לטיניים מוערים לספר יצירה ולחלקים מספר הזוהר, מספר הבהיר, מפירוש מנחם ריקנטי לתורה

7 יש מקום לדון בהרחבה בתפיסתה העצמית של יוחנה כמי שישו שוכן בה כאשר היא מהווה גילום שלו בעולמנו, על רקע תיאורים – בייחוד מן המאה החמש עשרה – של קבלת סטיגמטה על ידי נשים מיסטיקאיות כהפיכתן לישו והזדהותן עם דמותו. כפי שהראתה הרציג, הדמות הנשית הראשונה שתוארה כך הייתה קתרינה מסיינה (Caterina da Siena, 1347–1380), וזאת בהשראת תיאור קבלת הסטיגמטה על ידי פרנסיסקוס מאסיזי כטרנספורמציה שלו ל'*alter Jesus* (Herzig, *Stigmatized Holy Women*).

8 למרות הרדיקליות הרבה שברעיון של אפיפיור מלאכי נקבי, יוחנה לא הייתה הראשונה שהעלתה רעיון זה. מפורסמת במיוחד כת הגוילמינים מהמאה השלוש עשרה, שאנשיה ראו בדמותה של גויללמה ממילנו התגלמות של רוח הקודש וציפו להקמתה של כנסייה חדשה שתונהג על ידי אפיפיורית וקרדינליות. ראו למשל: Newman, *Virile Woman*, pp. 182–223; Wessley, *Guglielmites*.

לא רק תרגום אלא גם פרספקטיבה נוספת, ולעתים הסבר ממש. דוגמה בולטת לכך היא תרגומו למונח הלטיני ratio, שהנו מרכזי בשיטתו,¹⁰¹ למונח העברי 'טעם', כפי שמופיע בכותר החיבור (וכך אכן תרגם פוסטל את הכותר ללטינית). בעוד שללא התרגום העברי פרי עטו היינו מבינים את ה-ratio כתבונה בלבד, התרגום העברי מוסיף לו ממד סיבתי. אפיק נוסף הקרוב לכך הוא תצורות מחודשות של שמות פרטיים ושמות עצמים שבהן נוקט פוסטל על מנת לשלב בשם עצמו חלק ממשמעותו בעיניו. דוגמה יפה אחת היא שמו של פאולוס השליח, אותו מאיית פוסטל בטה"ט כ'פעול'. כינוי מחודש זה מבטא בתוך השם עצמו את תכונת ה'שליחות' שמגולמלת בפאולוס. ככלל, טה"ט משופע בחידושים לשוניים מסוגים שונים, פרי מחשבתו היוצרת של פוסטל וגמישותו הלשונית והספרותית יוצאת הדופן. בולט כי פוסטל נטה לחדש צורות פעוליות, בעיקר סבילות, כגון: 'הוא זה הראשון והבכור והבחור',¹⁰² כאשר הכוונה היא 'נבחר', או: 'סותרת וגם מְסַתֶּרֶת'¹⁰³ כשהכוונה היא מסתירה ומוסתרת. הצורות הסבילות המחודשות נועדו לחדד ולהעמיק בתיאור הממדים הנקביים והסבילים שהוא מתאר. לעתים, בזיקה לכך, צורות יוצאות ועומדות מוחלפות זו בזו ('וגם בעבור זה אני איש עתי לשוב לטובה כל רע') וכן, כפי שראינו לעיל, ישנו שימוש בפרפוזיציות שאינן תואמות את הפועל.

לבסוף, כפי שציינתי במקומות רלוונטיים לאורך הטקסט, נראה כי חידושו של פוסטל מושפעים משלוש שפות עיקריות: הארמית, הערבית והיוונית. הרי כמה דוגמאות: ביחס לארמית ניתן להצביע על 'אותה'¹⁰⁴ במשמע 'בא' וכן על שימוש במטבעות לשון ארמיים הרווחים מאוד בספר הזוהר כגון – 'להתתקן'¹⁰⁵ ו'כדקא יאות'.¹⁰⁶ בהשפעת הערבית נראה כי נוצרו החידושים היפים 'אביבות' ו'אמימות' (שמשמעם אבהות ואמהות), התואר 'שמוי' (שמימי) והצורה 'כניסה' (כנסייה). לבסוף, התצורה 'פרוצוף' נראית כצורה 'מייוונת' יותר של הפרצוף היווני – πρόσωπον.¹⁰⁷ פרט לכל אלה, מופיעות בטה"ט גם צורות מחודשות

101 ראו לעיל עמ' 31, וכן וייס, משיח, עמ' 259-262.

102 להלן, עמ' 56.

103 להלן, עמ' 91.

104 להלן, עמ' 60.

105 להלן, עמ' 112.

106 במילה אחת – 'כדקיאות', עמ' 81.

107 רוב תודות ליהודה ליבס על הערותיו בנוגע לתצורות היווניות והערביות לאורך

שאינן נסמכות על שפות זרות ולא נראה כי עומד מאחוריהן רקע רעיוני כלשהו, כגון 'טיבות'¹⁰⁸ (טוב) ואחרות.

כתב היד ופלאוגרפיה

לפני סיום, אתאר בקצרה את כתב היד של טה"ט ואת מאפייניו הפלאוגרפים תוך ניסיון למצות מתוך נתונים אלה מידע נוסף.¹⁰⁹ החיבור מופיע בראשיתו של כתב יד BnF f.heb. 905, בדפים א1-20א,¹¹⁰ והוא כתוב כולו בדיו חומה כהה ואחידה, הנראית דומה ואולי זהה לזו שבה השתמש פוסטל בתרגום הזוהר שכתיבתו נסתיימה בראשית 1554. העלים ששימשו את פוסטל לא היו עבים, והדיו אכן חלחלה לצדו השני של כל עלה. כמו כן, לאור היקפו המצומצם יחסית של טה"ט והמהירות העצומה שבה נהג לכתוב, כדאי לתת את הדעת לשאלת רציפות הכתיבה, ואכן נראה שהחיבור נכתב ברצף: אמנם איכות הכתיבה לא הומוגנית לחלוטין לאורך החיבור, אולם רוב השינויים הם הדרגתיים ואינם מצביעים על קטיעה ברצף הכתיבה. לאורך החיבור כולו הבחנתי בשינוי משמעותי אחד מבחינת סגנון הכתיבה, והוא בראשית דף 14ב, אולם גם כאן קשר לומר אם התרחשה קטיעה של ממש ברצף הכתיבה.

בהמשכו של כתב היד, לאחר טה"ט, מופיע החיבור 'תקון הדעות' מאת יצחק אלבלג. עוד לפני עמוד השער צורף עלה נוסף, בו מופיע בקולמוס שונה מזה של פוסטל מעין תוכן עניינים בעברית ובצרפתית מודרנית למדי לשני החיבורים שבכתב היד ('טעם הטעמים' ו'תקון הדעות'). קטע זה חתום על ידי Adolphe, שלא ידע מי כתב את 'טעם הטעמים' וציין כי הוא חיבור אנונימי.

לאחר מכן מופיע דף השער לטה"ט, אף שאינו בסגנון הרגיל לפורמולות Incipit אלא רצף של מובאות מקראיות בעברית וביוונית המשמשות מעין מוטו לחיבור.¹¹¹ בדיקת שיטות מספור הדפים מעלה כי דף זה נעדר מהקורקס לפחות תקופה מסוימת, מאחר שפרט למספורו כ-1 מופיע מספור שונה במרכז תחתיתו של דף זה, ולפיו מספרו 51. מבחינת מאפייני הדיו בו נכתב עמוד זה, עולה כי הסקיצה הראשונה

108 להלן עמ' 136.

109 בדיקת כתב היד התאפשרה תודות למלגת בתר-דוקטור מטעם יד הנדיב (רוטשילד) לשנת תשע"ד.

110 עותק מיקרופילם מצוי במתכ"י ומספרו 26861.

111 בפסקים אלה דנתי לעיל, ראו עמ' 43.

של דף השער לא כללה את הכותר 'טעם הטעמים' וכן את כינויו העצמי של פוסטל 'רב הטעם', וכי אלה התווספו מאוחר יותר. מסתבר אם כן כי מלכתחילה תכנן פוסטל לכנות את החיבור 'תורה שבעל פה העולמית', כשלצד הכותר יופיע כותר המשנה 'משנה תורה לעולם עומדת', ונראה כי רק עם מהלך הכתיבה תפס מוטיב ה'טעם' מקום מרכזי בחיבור, מה שהביא את פוסטל להעלותו על נס בכותר. יש להקשות ולשאול האם תרחיש זה עולה בקנה אחד עם שלוש שורות הפתיחה המופיעות בראשית דף 3א, שם נזכרים שני הכותרים בכפיפה אחת – 'תורת עולם' ו'ספר טעם הטעמים'. והנה, ניכר כי הכינוי 'תורת עולם' מודגש ומובחן מבחינת הגופן משאר הכיתוב, אולם קשה במקרה זה להכריע האם שאר הטקסט, שבו מופיע הכינוי 'טעם הטעמים', נכתב יחד עם 'תורת עולם' או מאוחר יותר.

לטה"ט גרסה לטינית שנדפסה, פרי עטו של פוסטל, המהווה מעין עריכה מקוצרת של הגרסה העברית.¹¹² בכל הנוגע לסוגיית כותר החיבור העברי, ניכר כי הכותר הלטיני שונה מן הכותר העברי, ואולם גם כאן ה-*incipit* אינו כולל את הצירוף *ratio rationum*, אלא, בתרגום: 'תיקון כל הדברים הנבראים, דרך ידו של הנביא הנורא אליהו, על מנת שתיעשה ההמרה שלמה בעולם כולו, ובייחוד בין היהודים',¹¹³ ואילו הצירוף *Liber rationis rationum* ('ספר טעם הטעמים') מופיע כמעין פתיח לגוף הטקסט, כמו בגרסה העברית. אין לנו אלא להותיר שאלה זו פתוחה בשלב הנוכחי. על כל פנים כדאי להעיר, שגם מבחינה תוכנית הסברה כי 'טעם הטעמים' לא היה הכותר המקורי אכן מסתברת מעיון בטה"ט, מאחר שפוסטל אינו דן בתמה זו כלל בשליש הראשון של החיבור, ורק בהמשך החיבור נזכר ה'טעם' ונרון כיסוד נקבי משיחי עשרות פעמים בהקשרים רבים.

לבסוף, ההוספה המאוחרת של כינויו העצמי של פוסטל, 'רב הטעם', עשויה לרמז כי כתיבת החיבור החלה לפני אירוע ה'חליפה' (ינואר 1552) וכי זו התווספה לאחר ה'חליפה', כשפוסטל ראה עצמו כמי שתבונתו תוקנה ולפיכך הוא 'רב טעם'.

לסיכום הדיון בשני הרבדים אציג את הכותר במלואו, כאשר התוספת המאוחרת יותר מופיעה על רקע אפור

Postel, *Ratio rationum*, 58 112

Postel, *Ratio rationum*, 136 113 (בדפוס המקורי – Fiii), במקור: *restitutio rerum omnium conditarum, per manum Eliae profetae terribilis, ut fiat in toto mundo conversio perfecta, et maxime inter Iudaeos*